

269372

وليد بن عثمان باشا

وقف عثمان باشا عام (١١٤٢هـ / ١٧٢٩م)
على جامع الرضا بحلب ومشتملاته

١٩٥٥٥٧

راشد بن سعد القحطاني*

تعنى هذه الدراسة بنص الوقفية الأولى لعثمان باشا المؤرخة في غرة ذي القعدة لسنة اثنتين وأربعين ومئة وألف من الهجرة النبوية. وهي تقع ضمن مجموع يضم خمس عشرة وقفية يحتفظ قسم المخطوطات بالمكتبة المركزية لجامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية بمنسوخة منها، برقم ٧٩٥٥.

ولهذه الوقفية أهمية بما تعطيه من مؤشرات حضارية وتنظيمية كفلها الواقف ولما يحمله الوقف الإسلامي من معان جميلة وأهداف سامية. وحسب علم الباحث فإن هذه الوقفية لم يتم أحد بنشرها كاملة.

ركز الباحث في هذه الدراسة على نشر النص وتحقيقه حسبما أسعفته المصادر بذلك؛ ولكي يطمئن الباحث إلى أن جهده لن يأتي تكرارا لجهود سابقة، سعى إلى تتبع الدراسات والبحوث السابقة التي تعرض فيها أصحابها إلى نكر جانب أو أكثر من نكر لمساجد ومدارس ومكتبات وأسبلة وكل ماله صلة بما اشتمل عليه الوقف بمدينة حلب، فوجد أن الذين تحدثوا عنها قد أشاروا إلى هذه الوقفية ولكن دون دراسة وتحليل.

ترجم للواقف المرادي في كتابه "سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر"^(١) وأشار إلى عمارة الجامع ولكنه لم يشر للوقف.

أما محمد راغب الطباخ في كتابه "إعلام النبلاء بتاريخ حلب الشهباء"^(٢)، فقد أشار في حوادث سنة ألف ومئة وواحد وخمسين إلى تولية حلب لعثمان باشا الدوركي، وأنه باتي

* قسم المكتبات والمعلومات - كلية العلوم الاجتماعية، جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، الرياض - المملكة العربية السعودية.

- (١) أبو الفضل محمد خليل بن علي بن محمد المرادي (ت ١٢٠٦هـ / ١٧٩٩م)، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، ج ٤، ضبطه وصححه محمد عبد القادر شاهين، منشورات محمد علي بيضون، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٩٧م، ج ٢، ص ١٤٨، وسيشار إليه فيما بعد: المرادي، سلك الدرر.
- (٢) محمد راغب الطباخ الحلبي (ت ١٣٧٠هـ / ١٩٥١م)، إعلام النبلاء بتاريخ حلب الشهباء، ج ٧، صححه وعلق عليه محمد كمال، دار القلم العربي، حلب، ١٤٠٨هـ / ١٩٨٨م، ج ٢، ص ٢٥٨، سيشار إليه فيما بعد: الطباخ، إعلام النبلاء.

03 Mart 2019

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMANالأوقاف في بلاد الشام
منذ الفتح العربي الإسلامي إلى نهاية القرن العشرينالمؤتمر الدولي السابع لتاريخ بلاد الشام
١٧-٢١ شعبان ١٤٢٧هـ / ١٠-١٤/٩/٢٠٠٦م

المجلد الثاني / القسم الثاني

Türkiye Diyanet Vakfı	
İslam Araştırmaları Merkezi	
Kütüphanesi	
Dem. No:	269372
Tas. No:	3568
MÜTİD	

«سورية»

تحرير

محمد عدنان البخيت

منشورات لجنة تاريخ بلاد الشام - الجامعة الأردنية

عمان

١٤٢٠ هـ / ٢٠٠٩ م

20 KASIM 1997

— Topal Osman Paşa

OSMAN PAŞA, Topal. Some incidents of the life of Topal Osman, a Turkish Bassa, some time Grand Vizir; from the Same, (relation by Mr. Hanway.) Gentleman's magazine 23 (1753), 179-182.

grains. In British India, by a regulation of 1833, the *tölä* of 180 grains, being also the weight of the rupee [see *REPIVYA*], was established as the unit of the system of weights, with 3,200 *töläs* = 1 *man* or maund.

Bibliography: Yule-Burnell, *Hobson-Jobson, a glossary of Anglo-Indian colloquial words and phrases*, London 1903, 928. See also MAKĀYIL. 2. and its *Bibl.*

(ED.)

TOLUY, the fourth son of the founder of the Mongol empire, Čingiz Khān [*q.v.*] by his chief wife, Börte, and father of the Great Khāns Möngke and Kubilay [*q.v.*], as well as Hülegü (Hülāgū [*q.v.*]), who established the Īl-Khānid state [*q.v.*] in Persia. The name derives from the Mongolian word for mirror (G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente in Neupersischen*, Wiesbaden 1963-75, i, 274-6).

Toluy was probably born in the late 1180s (P. Pel-liot and L. Hambis, *Histoire des campagnes de Gengis Khan*, Leiden 1951, 375), and was known for his personal bravery and military leadership. He first came into prominence as a commander in the early Mongol campaigns into northern China in the early 1210s. Toluy and his brothers joined their father in the campaign against the Kh"ārazm-shāh [*q.v.*] 'Alā' al-Dīn Muḥammad in 615/1219. He accompanied Čingiz in the conquest of Bukhārā, and was subsequently dispatched with part of the army to subdue western Khurāsān, involving the bloody destruction of Nīshāpūr and Marw (Djuwaynī-Boyle, i, 150-2). Toluy thereupon rejoined his father in Afghānistān, and participated in the pursuit of the new Shāh Djalāl al-Dīn, returning in 1223 to the east with Čingiz and the main Mongol army and subsequently participating in the punitive campaign against the Tangut. Čingiz ordered that after his death, Toluy, as youngest son (*otēgin/otēgin*), was to be given his camp, personal property and the original Mongolian homeland, as well as the vast majority of the Mongolian army (Rashīd al-Dīn, *Djāmi' al-tawārikh*, ed. Karīmī, i, 399). After Čingiz's death in 1227, and in accordance with his instructions, Toluy played an important role in the accession of his brother Ögedey [*q.v.*] to the throne in 1229, and joined the latter in the campaign against the Chin emperor in northern China. It was during these operations, apparently in 1332, that Toluy met his death, probably from overdrinking (Djuwaynī-Boyle, ii, 549), although according to both the *Secret history of the Mongols* (§ 272) and Rashīd al-Dīn (in E. Blochet, *Djāmi' el-Tawārikh*, ii, 23-4, 220-1 = J.A. Boyle, *The successors of Genghis Khan*, 38-9, 167-8), he died after having taken on Ögedey's illness, by drinking the water with which the latter had been washed by the shamans. Toluy was posthumously referred to as Ulugh or Yeke Noyan "great commander" in Turkish and Mongolian respectively, and Jui-tsung "wise emperor" in Chinese. His main wife, Sorqaqtani Beki, whose wisdom and moderation are lauded in the Persian sources, succeeded over the next few years in laying the groundwork for the rise to power of her son Möngke, who replaced the line of Ögedey as Great Khāns. Toluy is likewise praised for his virtues, but—as with his wife—this is doubtless coloured by the fact that both Djuwaynī and Rashīd al-Dīn were employed by the Īl-Khānid descendants of this couple.

Bibliography: 1. Sources. F.W. Cleaves (tr.), *The Secret History of the Mongols*, Cambridge, Mass. 1962, index; *Yüan Shih*, in Waltraut Abramowski, *Die chinesischen Annalen vom Ögödei und Güyük. Übersetzung des 2. Kapitels des Yüan-Shih*, in *Zentralasiatische Studien*, x (1976), 126-7; Djuwaynī-Boyle, index; Rashīd al-Dīn, *Djāmi' el-Tawārikh*, ii, ed. E. Blochet,

Leiden 1911, 198-239 = tr. in J.A. Boyle, *The successors of Genghis Khan*, New York 1971, 157-71 (see also Toli and Ulugh Noyan in the index).

2. Studies. K. Lech, *Das mongolische Weltreich*, Wiesbaden 1968, 213-16; P. Ratchnevsky, *Genghis Khan: his life and legacy*, tr. T.N. Haining, Oxford 1991, index; Bartold, *Turkestan*³, ch. 4; T. Allsen, in *Camb. hist. China*, vi, Cambridge 1994, 263, 367, 375, 396; J.A. Boyle, in *Camb. hist. Iran*, v, Cambridge 1968, 312-22; Boyle, *On the titles given in Juwainī to certain Mongolian princes*, in *HJAS*, xix (1956), 146-8. (R. AMITAI)

TONK, a former Native State of British India, when three of its component districts fell within Rādjipūtānā and three in Central India, with its centre in the town of the same name (lat. 26° 10' N., long 75° 50' E.). The former Tonk State is now a District of Rādjāsthān in the Indian Union.

Tonk was founded by Amīr Khān (d. 1834 [*q.v.*]), a Pathan from Bunēr who rose, first in the service of the Rohillas [*q.v.*] and then in the army of Djaswant Singh Holkar (1798). He submitted to the British in 1817. During the Sepoy Mutiny, his son Wazīr Muḥammad Khān remained loyal and repulsed attacks on the Tonk fort. His son was deposed by the British in 1867, but Tonk was restored to the family three years later. Nawwābs continued to rule there until the state became part of the first Rādjāsthān Union in April 1948.

Bibliography: See that to AMĪR KHĀN, and also *Imperial gazetteer of India*², xxiii, 407-18.

(C.E. BOSWORTH)

TOP (τ.), the term used in Ottoman Turkish military terminology for cannon, with *topdu* denoting a member of the corps of artillerymen and *Topkhāne* being the name for the central arsenal in Istanbul. The Topkhāne Gate there has given its name, in popular parlance, to the adjacent imperial palace; see TOPKAPI SARAYI. The word *top* originally in Turkish denoted "ball", hence cannon-ball; it appears in almost all the Turkic languages and passed into the usage of Persian, the Caucasian and the Balkan languages, etc. See Doerfer, *Türkische Elemente im Neupersischen*, ii, 596-60 no. 948; Clauson, *A dictionary of pre-thirteenth century Turkish*, 434. See for the use of artillery by the Ottomans, BĀRŪD. iv. (ED.)

TOPAL 'OTHMÂN PASHA, the name of two prominent Ottoman figures.

1. Grand Vizier (1663-1733).

Born in the Peloponnese of a family originally from Konya, 'Othmān Pasha joined the *odjak* of the *kozbeği* (body of officials performing various services on the sultan's behalf), then that of the *panḍül* (*panḍür*, a militia recruited in the Balkans among the free peasants and entrusted with duties of local security). According to von Hammer, he reportedly became *beylerbeyi* at 24 years of age and was sent to Egypt by Muḥtafā II; taken prisoner in the open sea off the Egyptian coast by a Spanish corsair, he was wounded and taken to Malta. Through the good offices of Vincent Arnaud, commandant of the port, he was freed in exchange for a ransom, made his way to Damietta and then to Istanbul, where he was nicknamed *Topal* ("the lame") on account of his injury. He took part in the Prut expedition in 1711, was subsequently honorary *kapıdjı bashi* [*q.v.*], and then appointed leader of the *martolos* [*q.v.*] of Rumelia. During the war for the reconquest of the Peloponnese (1714-15), he performed exploits which earned him promotion to *pasha* with two *tighs* or "horse-tails" [*q.v.*] and governor of the *sandjak* of Tirhāla. During the war aimed at the reconquest of

بود (نک: EI²، که به یک نسخه احتمالی در ترکیه اشاره می‌کند).

مآخذ: ابن تغری بردی، *النجوم*؛ ابن حزم، *علی، جمهرة انساب العرب*، بیروت، ۱۴۰۳/۱۹۸۲م؛ ابن شاکر کتبی، محمد، *قوات الوقیات*، به کوشش محمد محیی‌الدین عبدالحمید، قاهره، مکتبه النهضة المصریه؛ ابن عدریه، احمد، *العقد الفريد*، به کوشش عبدالحمید ترحینی، بیروت، ۱۴۰۷/۱۹۸۷م؛ ابن قتیبہ، عبدالله، *الشعر والشعراء*، به کوشش احمد محمدشاکر، قاهره، دارالمعارف؛ ابوعبید بکری، عبدالله، *سطح الآلی*، به کوشش عبدالعزیز مینتی، بیروت، دارالکتب العلمیه؛ همو، *معجم ما استعجم*، به کوشش مصطفی سقا، بیروت، ۱۴۰۳/۱۹۸۳م؛ ابوالفرج اصفهانی، *الاعانی*، بیروت، ۱۳۹۰/۱۹۷۰م؛ تویه بن حمیر، *دیوان*، به کوشش خلیل ابراهیم عطیه، بیروت، ۱۹۹۸م؛ زجاج، ابوالقاسم، *الاصالی*، بیروت، ۱۴۰۳/۱۹۸۳م؛ صفدی، خلیل، *الروائی بالوقیات*، به کوشش ژاکلین سوبله و علی عماره، بیروت، ۱۴۰۲/۱۹۸۲م؛ مسعودی، علی، *مروج الذهب*، به کوشش محمد محیی‌الدین عبدالحمید، بیروت، دارالفکر؛ یاقوت، *بلدان*؛ نیز: Blachère, R., *Histoire de la littérature arabe*, Paris, 1966; EI²; GAS. هادی نظری منظم

توپال (توپال) عثمان پاشا (۱۰۷۳-۱۱۴۶ق/۱۶۶۳-۱۷۳۳م)

صدر اعظم عثمانی در دوران سلطنت محمود اول بیست و چهارمین سلطان عثمانی. تاریخ تولد او را منابع با اختلاف ۱۰۷۳ و ۱۱۰۴/۱۶۶۳ و ۱۶۹۲ آورده‌اند (EI¹; EI²; IA, XII(1)/439). اما با توجه به آنکه او در مأموریت مصر (۱۱۰۸/۱۶۹۶م)، ۲۶ سال داشته (هامرپورگشتال، VII/430)، تاریخ ۱۰۷۳ اق درست‌تر به نظر می‌رسد.

وی در خانواده‌ای ترک‌تبار اهل قونیه، اما ساکن در «موره» زاده شد و به همین سبب به موره‌ای نیز معروف گردید (دانشمند، IV/476 هامرپورگشتال، همانجا؛ تریا، ۴۲۸/۳؛ سامی، ۳۱۲۷/۴). او در جوانی وارد دربار عثمانی شد و در مناصب باغبانی و ریاست نگهبانان باغها و گذرگاههای دربار — که پاندول یا پاندورباشی نامیده می‌شد — انجام وظیفه کرد (هامرپورگشتال، 403-402/VII؛ اوزون چارشیلی، IV(2)/321، نیز حاشیه 1؛ سامی، همانجا)؛ سپس به تدریج ارتقای مقام یافت و به درجه میر میران (همانجا) و بیگلریگی رسید.

عثمان پاشا در مأموریت مصر و در راه دمیاط، کشتی‌اش مورد حمله دریازنان اسپانیایی قرار گرفت و وی به اسارت آنان درآمد. او در این گیرودار زخمی شد و از این تاریخ به توپال (لنگ) معروف گردید (هامرپورگشتال، 431-430/VII؛ اوزون چارشیلی، همانجا)؛ از این روی برخی منابع از وی با عنوان *اغرچ* یاد کرده‌اند (ایوان سرابی، 186؛ شمعدانی‌زاده، I/25؛ استرابادی، ۳۴۱). پس از اسارت، دریازنان او را به جزیره مالت بردند. در آنجا فرمانروای جزیره که اهل ماری بود و *وَنسان آرنو* نام داشت، با پرداخت ۶۰۰ دوکا به دریازنان او را آزاد ساخت و با

است؛ برخی مرگ وی را در دوره حکومت مروان بن حکم بر مدینه، یعنی میان سالهای ۴۱-۴۹ق/۶۶۱-۶۶۹م یا ۵۶-۵۷ق/۶۷۶-۶۷۷م گفته‌اند (نک: ابوالفرج، ۷۰/۱۰؛ نیز GAS, II/399)، اما ابوعبید بکری (نک: *سطح*، ۷۵۷/۲) وفات او را در دوران خلافت مروان (۶۴-۶۵ق/۶۸۴-۶۸۵م) می‌نویسد. برخی دیگر (نک: صفدی، ۴۷۳/۱۰؛ ابن شاکر، ۱۸۳/۱) هم حوالی سال ۸۰ ق و بعضی (نک: ابن تغری بردی، ۱۹۳/۱) سال ۷۵ ق را پیشنهاد کرده‌اند. ظاهراً سال ۵۵ ق/۶۷۴م یا اندکی پس از آن محتمل‌تر است (نک: EI²؛ نیز دنباله مقاله).

معلوم نیست چرا «اخبار» موجود، وی را یک بار به شام فرستاده، و با جمیل (عاشق بُئینه) درگیر کرده‌اند. مایه اصلی این روایت آن است که حضور معشوق، بر توانایی و دلیری عاشق می‌افزاید. روایتهای عاشقانه تویه این گمان را ایجاد می‌کنند که عشق او و لیلی به یکدیگر به سرحد دیوانگی کشید. در روایت نخست، لیلی با برگرفتن برقع از رو، عاشق را از خطر مرگ و تهدید برادران آگاه می‌کند (نک: تویه، ۳۳، بیت ۱۰؛ ابن قتیبہ، ۴۴۵/۱؛ ابوالفرج، ۶۷/۱۰). در این ماجرا گویی لیلی هنوز به خانه شوی نرفته است.

عشق لیلی به تویه زمانی دشوار می‌شود که وی، هم باید جانب عفاف را نگه دارد و هم دیوانه‌وار عاشق باشد. راست است که گویند سالها پس از مرگ تویه، حجاج بن یوسف لیلی را به سبب بی‌اعتنایی به گور معشوق سرزنش می‌کند (مسعودی، ۱۴۸/۳؛ نیز نک: یاقوت، ۷۴۲/۱)؛ اما آنچه نظرها را جلب کرده، و مایه چندین قطعه شعر مشهور گردیده است، آن روایت افسانه‌آمیز است که هنگام سفر، لیلی از شوی خود اجازه می‌گیرد که به گور تویه سلامی فرستد. چون به گور نزدیک می‌شود، جغدی از گور برمی‌جهد و ناقه لیلی را می‌رماند و موجب مرگ او می‌گردد (ابوالفرج، ۸۲/۱۰؛ ابوعبید، همان، ۱۲۰/۱). جالب توجه آنکه این ماجرا را تویه در شعری پیش‌بینی کرده بوده است (نک: ص ۴۷، بیت ۴ بی؛ ابن قتیبہ، ۴۴۶/۱).

در هر حال، لیلی پیش از مرگ، مراثی سوزناکی در سوگ تویه سرود؛ در یکی از آنها اشاره می‌کند که از بیم مردمان قبیله از گریه بر او خودداری می‌کند (همو، ۴۵۰/۱؛ ابوالفرج، ۷۳/۱۰). شعر تویه: در کتابی که شامل اخبار و شعر تویه است و عطیه در بیروت (۱۹۹۸م) چاپ کرده، دو قصیده ۴۹ بیتی و ۱۹ بیتی، دو قطعه ۱۴ بیتی و ۸ بیتی، و یک دو بیتی گرد آمده که بسیاری را محقق به اصل کتاب افزوده است. این اشعار که احتمالاً بیشتر جعلی‌اند، چندان شخصیت دزدان شاعر (صعالیک) را نمایش نمی‌دهند (بلاشر، II/288)، زیرا مایه بیشتر آنها همانا عشق لیلی است.

گویند نظویه (د ۳۲۳ق/۹۳۴م) *دیوان* شعر او را گرد آورده

1. Vincent Arnaud